



- ких семинариях / Сост. П. Аннин. – Ч. 1. – СПб., 1890.
13. Положение о начальных народных училищах 1864 года // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (далі – СП МНП). – Т. 3. – СПб., 1876.
14. Положение о начальных народных училищах 1874 года // СП МНП. – Т. 6. – СПб., 1878.
15. Положение о попечительствах при начальных училищах, 26 марта 1907 года // Спутник народного учителя и деятеля народного образования / Сост. В. Чарнолукский. – СПб., 1908.

Borysenko N. Formation institutional and legal framework of public education in the Russian Empire (the 1860th–1870th years). The process of formation of the education institutional and legal framework in the Russian Empire during the great reforms the 1860–1870ths of the 19th century.
Key words: public education, primary school, zemstvo, the Ministry of Education.

Ж. М. Сердюк

СОЦІАЛЬНА НЕЗАХИЩЕНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті охарактеризоване соціальне становище вчителів перших шкіл на території українських земель, прослідковано реакцію громадськості на проблему, а також проаналізовано спроби її вирішення.

Ключові слова: педагоги, вчителі, викладачі, гімназія, середня школа.

Професія вчителя шанувалася у всі часи різними народами. Проте, її матеріальна складова далеко не завжди відповідала докладеним зусиллям. Зокрема на українських землях, вже з моменту появи перших шкіл, вчителі змушені були терпіти нужду, матеріальну скруту та ідеологічний гніт.

Сьогодні в Україні можна спостерігати поширення недовіри суспільства до вчителів, падіння престижу педагогічних ВНЗ, зневажливе ставлення до освіти в цілому. Така сумна тенденція пояснюється насамперед зниженням рівня якості освіти та відсутністю гідної оплати праці освітян. Проблеми далеко не нові та, на жаль, залишаються актуальними. Вчені різних епох періодично порушували це питання, безуспішно намагаючись привернути увагу можновладців. За часів Російської імперії становище педагогів турбувало переважно представників передової громадськості, які обговорювали означену проблему на сторінках періодичних видань [1–3]. Вчені ж обережно торкалися питання у працях з історії освіти [4–7]. В радянський період спеціальні дослідження з історії освіти на українських землях майже не проводились або висвітлювалися лише негативні риси освітнього процесу [8]. З проголошенням незалежності України, зростає кількість дослідників, які цікавляться маловідомими аспектами історії освіти. Важливе значення для розробки теми мають праці Ю. Гузенка, М. Мінца, Н. Побірченко, Т. Тронько та ін. [9–12]. У той же час питання кадрової політики у сфері освіти та становища вчителів окремо не досліджувались. Метою цієї статті є аналіз соціального становища вчителів перших українських шкіл, їх побутових і професійних проблем.

До середини ХІХ ст. освіта в Російській імперії та підконтрольних їй українських територіях була прерогативою еліти, а скористатися її плодами могли виятково чоловіки. Широки верстви населення отримали можливість здобути елементарну освіту після реформ Олександра ІІ. Поступово створювалася мережа початкових та середніх навчальних закладів з різними формами власності, але спільними труднощами.

Однією з проблем, які обтяжували перші школи, був брак кваліфікованих педагогічних кадрів. Дітей навчали малограмотні селяни, унтер-офіцери, студенти-недоучки та священнослужителі [10, 13]. Лише на початку 1870-х рр. відкрилися перші вчительські семінарії. З появою ВНЗ ситуація мало змінилася на краще. За словами сучасників, більшість вступників до університету навіть не знали, що викладалося на різних факультетах і закінчували свою спеціальну освіту вихідним іспитом, отриманням якого-небудь вченого ступеня та права на відповідний йому чин. Учителями найчастіше ставали ті, хто навчався державним коштом, або ті, хто не мав інших способів забезпечити себе [5, 51].

Крім того, вчителі постійно перебували під суворим державним контролем. Імперська ідеологія позбавляла їх будь-якої ініціативи та можливості творчого підходу до професійної самореалізації. До кінця ХІХ ст. на території підросійської України найпоширенішими були урядові середні навчальні заклади, котрі являли собою зразок педагогічного консерватизму. Навчально-виховна робота більшості державних шкіл була надійно захищена від нових педагогічних ідей стіною урядових наказів та міністерських циркулярів, перебувала під регулярним та прискіпливим навчально-адміністративним контролем. В діяльності державної середньої школи сучасники відмічали педагогічну безпринципність, формалізм, відсутність живого начала, слабку педагогічну підготовку багатьох викладачів. Система викладання різних навчальних предметів будувалася переважно на роз'ясненні учням уроків, завданням уроків для домашнього виконання по підручниках і подальшого опитування вивченого. При такому підході основний центр ваги занять учнів переносився на домашню підготовку до уроків, що сприяло розвитку репетиторства. При цьому репетиторами часто ставали ті самі педагоги, які вели заняття в класах. В багатьох гімназіях процвітали хабарництво та система різних подяк [8, 115]. Так, у 1903 р. попечитель Одеського навчального округу отримав відомості, що деякі викладачі займалися підготовкою до вступних іспитів дітей різних осіб, запрошували викладачів різних дисциплін, проводили з ними грошові розрахунки і різними способами намагалися влаштувати своїх протеже у навчальні заклади [13, 219].

Однак важке матеріальне становище вчителів залишалось невідомим для суспільства, хоча й обговорювалось на сторінках періодичних видань. Небайдужі громадяни звинувачували авторів газетних статей у непослідовності: начебто, ті, висвітлюючи лише позитивні сторони життя та вправляючись у красномовстві, мовчали про актуальні проблеми суспільства: «Болтая о политике (непонятной для многих, особенно провинциалов), не говорят, отчего учитель умирает с голоду» [14, 4]. На жаль, від середини 1870-х рр. – до 1905 р. в Україні не було видань, що займалися б справами національної освіти, культури і суспільної думки. Офіційні «Губернские ведомости», «Епархиальные известия» і подібні їм видання лише інколи вміщували матеріали, переважно етнографічні, що стосувалися української дійсності та історії [1, 48]. Тому українські вчені, педагоги, письменники інколи друкували окремі твори в Галичині. Відрадным явищем стала поява часописів «Педагогический вестник» (Слизовград) та «Школьное обозрение» (Одеса). Видавців і дописувачів журналів хвилювала політика уряду, спрямована на обмеження діяльності земських шкіл, невідповідність мети, завдань, змісту, методів і форм освіти, навчання і виховання вимогам часу, злидненість матеріальної бази тогочасної народної школи в Україні,

жебрацьке матеріальне і беззахисне соціально-правове становище вчителів [1, 48].

Так і в 80–90-х рр. XIX ст. не відбулося поліпшення з педагогічними кадрами в школах, оскільки уряд про це майже не турбувався, а окремі вчительські семінарії, що відкривалися земствами, через різні причини, існували недовго і сподівання, що на них поклалися, здебільшого, не виправдовувалися. Видавці часописів продовжували виступати за надання вчителям більших соціальних прав і свобод, покращення їх побуту, матеріального становища. В публікаціях підкреслювалося, що, сформульовані передовою педагогічною громадськістю вимоги до вчителів, не можуть бути реалізовані без поліпшення їх матеріального і правового становища [1, 54].

При цьому на західних українських землях ситуація була не кращою. Так, у львівському часописі «Народ» було вміщено низку матеріалів, присвячених освітнім проблемам, зокрема розвитку національної школи. Наприклад, І. Франко наголошував на великому зацікавленні українського народу освітньою справою, рідною школою та показав злидений стан народної освіти, шкідливий характер навчання в початкових школах, важке матеріальне становище народного вчителя: «Минулого року на глум цілому світу мали ми в Галичині два такі випадки, що учителі на посаді померли з голоду» [1, 68]. Його обурювало безправне соціальне й юридичне становище народного вчителя, за яким наглядають «і вїт, і священник, і члени ради шкільної місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і арендар, і жандарм, як-то кажуть і баба, і ціла громада» [1, 68]. Учитель не мав права на власну думку, волю, переконання, він зобов'язаний був проводити лише урядову політику, підкоряючись владі, бо інакше його переслідували, звільняли з роботи, переводили в місця, де не було й школи.

Також варто відзначити статтю, розміщену в газеті «Одесский листок» у 1905 р., за анонімним підписом: «педагог». Її текст підтверджує, що автор на собі відчув зазначені проблеми: «Задача средней школы состояла до сих пор не только в том, чтобы учить, но и в том, чтобы воспитывать. И то и другое дело лежало на преподавателях, которые не имели никакой свободы действий, т. к. циркулярами указывалось, что и как они должны делать, не отступая ни на шаг, чтобы получились “благое результаты”. Не соглашались с циркулярами и доказывать правоту своего мнения никто не имел права, всякий преподаватель должен был слепо следовать циркуляру. Стоит вопрос: распространяется ли указанная в манифесте 17 октября “свобода слова” и на преподавателей или же они остаются в прежнем положении? Может ли воспитывать тот, кто не имеет права открыто высказывать свои убеждения? Разумеется, нет. Если свобода слова и совести распространяется на преподавателей, то средняя школа может и учить, и воспитывать. Если нет, то дело воспитания должно быть передано родителям, т. е. школа должна быть чисто учебным заведением, т. к. “несвободная школа” не может воспитывать “свободных граждан”» [15, 2]. У 1906 р. до Одеського навчального округу надійшло розпорядження Ради Міністрів про те, що державні службовці не мали права бути членами політичних партій, товариств та спілок, які закликали до боротьби проти уряду. Порушники розпорядження негайно звільнялись з роботи або потрапляли під судове переслідування. Під документом поставили підписи всі службовці Одеської Маріїнської жіночої гімназії [13, 275].

Іноді талановитим педагогам вдавалось здійснювати передові нововведення в приватних школах, які

меншою мірою, ніж державні навчальні заклади, залежали від адміністративної опіки. Деякі засновники таких шкіл намагались зробити їх більш доступними та демократичними, засновуючи з цією метою стипендії та товариства взаємодопомоги [8, 151]. Зразковий статут таких товариств затвердило Міністерство народної освіти в грудні 1894 р. для вчителів, які працювали у підвідомчих навчальних закладах [9, 55]. Архівні джерела зберігають Статут Одеського педагогічного товариства взаємодопомоги, затверджений Піклувальною Радою навчального округу 22 лютого 1910 р. За ним, матеріальний фонд товариства створювався зі щорічних та одноразових членських внесків, добровільних пожертвувань, субсидій від громадських та державних установ, випадкових надходжень, відсотків з капіталів та прибутків від майна, а також заходів товариства: публічних лекцій та читань, видавничої та комісійної діяльності, вистав, концертів, вечорів та ін. Членами товариства могли бути педагоги, які служили в навчальних закладах м. Одеси та Одеського повіту. Члени товариства, які виходили на пенсію, продовжували вносити в касу щорічно 2 крб., а ті, хто продовжував працювати – від 2 до 5 крб., залежно від розміру заробітної плати. Товариство мало всі права юридичної особи. Його діяльність зводилась до накопичення коштів та підтримки педагогів у випадку крайньої потреби. Підтримка передбачалась у вигляді позик, а також надання матеріальної допомоги. Позика надавалась під поруки двох членів товариства на 12 місяців під 6% річних. Сума не мала перевищувати двомісячного заробітку особи, яка її отримувала. Матеріальна допомога могла бути разовою та постійною. Статут передбачав можливість надання допомоги і родичам члена товариства, які залишилися без засобів існування, у випадку його смерті [16, 88–98]. Однак не всім подобалась така ідея. Один з небайдужих сучасників розкритикував газетну статтю, де вчителям пропонувалося створити спілку взаємодопомоги. Зауважуючи, що вчителям не вистачає коштів на харчування, не те що на внески у подібну спілку, дивувався: «Разве можно собирать в пользу нищих с нищих же?» [3, 21]. Розмірковуючи про причини безраднішого становища вчителя, автор констатував, що «меньше всего общество заботится о тех, на кого возлагает самую тяжелую ношу» [3, 21].

Спроби педагогів вирішити власні проблеми самотужки також підтвердили педагогічні з'їзди, які періодично проходили в губернських містах. Зокрема в Одесі вперше подібне зібрання відбулося 3 березня 1880 р., за ініціативи інспектора другої чоловічої гімназії Ронталера. Поряд з обговоренням питань, пов'язаних з вихованням та навчанням, ставилось за мету зближення педагогів між собою для узгодження поглядів, усунення непорозумінь тощо. Крім того, планувалось створити педагогічне товариство, яке мало допомагати вдовам і сиротам службовців Міністерства народної освіти [17, 3]. Державні чиновники не мали змоги допомогти педагогам у вирішенні їх проблем без імперського дозволу, але іноді і вони не залишались осторонь. Це підтверджує витяг з протоколу засідання Піклувальної Ради Одеського навчального округу від 12 грудня 1903 р., де мова йшла про необхідність підвищення кваліфікації педагогів. Дійшли до висновку, що вчитель, який не збагачує свої знання та не вдосконалює власні педагогічні прийоми, наносить не лише дидактичну, а й педагогічну шкоду учням: «Чем очевиднее будет для учеников, что получаема ими в школе духовная пища питательнее той, какою предлагают насытить их любознательность враги



школы, тем охотнее будет признаваться авторитет последней» [18, 214].

На початку ХХ ст. криза педагогічних кадрів в Російській імперії поглибилась. Необхідно було покращити матеріальне та моральне становище вчителя. Суспільство звернуло увагу на жінок і почали відкриватися вищі жіночі педагогічні курси, які запропонували ринку праці масу прекрасно підготовлених, наповнених енергією педагогічних сил, яким властиве терпіння та м'якість. Поступово кадровий попит перевищив пропозицію на робочі місця, що не дало престижу професії педагога. Заробітна плата вчителів неухильно знижувалась, чоловіки покидали професію, яка перетворилась на «жіночу». При цьому становище жінок, зайнятих у сфері освіти було набагато складнішим [19, 44–52].

Вирішення цих проблем тогочасні вчені також вбачали у піднятті престижу професії педагога. На їх погляд, це стосувалося не лише покращення матеріального положення вчителів, а й надання їм відповідного статусу в суспільстві. Деякі їхні рекомендації актуальні дотепер: вчитель не має бути перевантажений уроками; вчителю необхідно підтримувати та поновлювати наукові знання, що можливо лише за виділення коштів на бібліотеки, навчальні посібники та ін.; необхідно заохочувати участь вчителів у наукових конференціях та виставках; слід розвивати спільні екскурсії вчителів та учнів у канікулярний період, що сприятиме їх зближенню та розширенню кругозору; педагоги мають користуватися довірою суспільства, яка може виявлятися як у зменшенні паперової регламентації, так і в розширенні прав педагогічних рад [2, 43–46].

Варто зазначити, що викладачі нечисленних гімназій, які відкривалися у найбільших містах, перебували у кращому становищі відносно вчителів провінційних шкіл. Так, бажаних зайняти будь-яку вакантну посаду в Одеській Маріїнській жіночій гімназії вистачало, але кадри для роботи добиралися досить ретельно. Особлива увага приділялась освіті та соціальному походженню, а заяви кандидатів часто супроводжувалися рекомендованими листами або клопотаннями шанованих городян [20, 25–96]. Хоча заробітна плата вчителів була невисокою, що засвідчують їх численні прохання про надання матеріальної допомоги та підвищення заробітної плати [21, 47–53; 22, 17; 23, 66–70]. Відомо, що праця викладачів жіночих гімназій оплачувалась значно нижче, ніж чоловічих, і це було причиною постійної кадрової ротації, яка негативно впливала на якість знань гімназисток. Звісно, мали місце і позитивні сторони. Так, 1871 р. у жіночих гімназіях була введена посада класних вихователюк, які виконували частину обов'язків сучасних вчителів. Згідно зі спеціальною інструкцією, обов'язки у наглядачок були досить широкими: кожна перерву вони мали проводити з класом, слідкувати за поведінкою учениць, за можливості були присутніми на уроках, щоб пояснити незрозумілий матеріал, а за відсутності вчителя займали клас читанням, виконанням домашніх завдань тощо [24, 1–2].

Загалом, вчителі в Російській імперії вважались підневільними особами. Попри необхідність працювати в жорстких рамках імперської ідеології, вони були позбавлені елементарних свобод. Так, за від'їзду з міста, викладачі зобов'язані були отримати дозвіл керівництва та проїзний квиток [25, 9–46]. Архіви зокрема містять численні відповідні заяви, особливо за святкові дні та періоди вакацій. За зміни місця служби, нове керівництво вимагало від попереднього надати характеристику викладачеві, тобто дані про його

«моральні якості, політичну благонадійність та педагогічні здібності» [26, 103]. Такі документи надходили з грифом «конфіденційно» або «секретно». Більше того, скажімо викладач А. Щелкунов, змушений був просити дозволу гімназичного керівництва навіть на безперешкодне укладення шлюбу [26, 387].

Таким чином, педагоги в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. перебували у складному становищі. Ідеологічний гніт та низькі статки не залишали їм можливості творчого підходу до професійної самореалізації. Суспільство, здебільшого, ігнорувало потреби вчителів, які часто були змушені виживати у складних побутових умовах. Намагаючись самостійно вирішити власні професійні проблеми, вчителі об'єднувались у товариства взаємодопомоги. Незважаючи на труднощі, вони продовжували педагогічну та просвітницьку діяльність.

1. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / За ред. М. Ярмаченка. – Л., 2002.
2. Клоссовский А. Материалы к вопросу о постановке среднего образования в России. – Б. м., 1904.
3. Терновский С. Заметки о народном образовании. – Б. м., 1897.
4. Вахтеров В.П. Спорные вопросы образования. – М., 1907.
5. Вессель Н.Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. – М., 1959.
6. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности МНП за 1802–1902 гг. – СПб., 1902.
7. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России. – СПб., 1878.
8. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца ХІХ – начала ХХ в. – М., 1991.
9. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Миколаїв, 2006.
10. Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007.
11. Побірченко Н.С. Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882–1906). – К. 2000.
12. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні ІІ половини ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001.
13. Держархів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5660.
14. Письмо из захолустья // Новороссийский телеграф. – 1869. – № 47.
15. Кое-что о средней школе // Одесский листок. – 1905. – № 265.
16. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2374.
17. Педагогические собрания в Одессе // Новороссийский телеграф. – 1880. – № 1557.
18. ДАОО. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 1754.
19. Сердюк Ж.М. Можливості професійної самореалізації жінок у сфері освіти на межі ХІХ–ХХ ст. // Інтелігенція і влада. – Вип. 29. – О., 2013.
20. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 6252.
21. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5727.
22. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5734.
23. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5752.
24. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5858.
25. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5721.
26. ДАОО. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 5821.

Serdyuk Zh.M. Teachers' social vulnerability in Ukraine at the second half of the 19th – the early 20th c. In the article the first schools teachers' social position on the territory of the Ukrainian lands was described, the public reaction on this problem was examined, the attempts of its decision were analyzed.

Key words: educators, pedagogues, teachers, gymnasium, secondary school.